

Mina språk – broar eller murar?

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2024*

KONTAKT, MINA DAMER OCH HERRAR, eller upplevelse av kontakt – och människans inneboende längtan efter den upplevelsen – torde ha varit en av drivkrafterna då människan utvecklade vad som kom att bli språk. Och sedan visade sig förstås användningen av överenskomna signalsystem – språk – vara en direkt evolutionär fördel. Att kunna utbyta budskap över avstånd – och dessutom budskap som exempelvis bytesdjuret eller fienden inte förstod – gav en fördel för gruppens fortlevnad.

Så långt gott och väl, men en förutsättning för att de evolutionära fördelarna och upplevelserna av kontakt kunde uppstå var att de signaler som utvecklades och användes faktiskt bar budskap tillräckligt väl. Så kanske det var – så länge budskapen handlade om enkel information – typ ”bytesdjuret kommer hitåt” eller ännu enklare ”titta, en loppa” eller ”aj, den är vass” – då ändå inte uttryckt på modern svenska, förstås.

Emellertid är vi människor och våra relationer så mycket mer komplicerade, och det är egentligen väldigt sällan vi har behov av vårt språk för att bara utbyta pur – och enkel – information. Vi behöver och vill för det mesta då vi språkar också få in bud om våra förhållningssätt och attityder till, perspektiv på, känslor för, eller vår kontroll över och kunskap om det vi talar om. Samtidigt bygger och utvecklar vi dessutom våra inbördes relationer varje gång vi språkar. Och till råga på allt är det ju sällan bara en person vi kommunicerar med, utan de signaler vi utformar når ofta också en eller flera andra än de avsedda mottagarna – lite beroende på var, när och hur vi ger våra budskap form.

Ta nu mig här i talarstolen i kväll som exempel: Inte bara hoppas jag plantera vissa nya tankar om språket och om mina språk som broar eller som murar hos er, och få er att fundera över ert eget språkande och era språkval (jag kommer till det senare). Naturligtvis hoppas jag också kunna visa för er att jag är på något sätt bildad, att jag gillar att leka med ett abstrakt språkbruk, att jag – åtminstone ibland – har förmåga att tänka fyndigt och klokt, att lingvistik och språk är så oerhört fascinerande, och att jag är en schysst typ helt enkelt.

Allt detta vill jag förstås gärna signalera och göra gällande utan att säga det explicit.

Till hjälp tar jag därför inte bara språket och dess ord, jag förlitar mig inte bara på ordens och frasernas betydelser, nej jag spelar med antydningar, associationer genom synonymval, stilarter och formalitetsnivåer, rytmer, melodier och kroppsspråk. Alla dessa försöker jag förena i ett språkande där jag hela tiden – bit för bit – konstruerar både ett budskap och samtidigt tolkningsramar för det som följer. Målet och förhoppningen är att jag väcker nya betydelser, konnotationer och associationer i mina mottagares tanke- och upplevelsevärld. Och att de här betydelserna, associationerna och konnotationerna är tillräckligt lika mina för att kontakt ska uppstå och en delad förståelse födas.

Men säker kan jag ju inte vara, så därför lyssnar och iakttar jag samtidigt, så uppmärksamt jag bara kan, för att se dig och dina reaktioner: ser du ut att ha uppfattat det komplexa budskap jag försökte förmedla genom alla mina språkliga och extraspråkliga signaler?

Jag letar efter miner, blickar, kroppssignaler och lyssnar efter verbal respons – alla dessa tillsammans: har du uppfattat vad jag sade, håller du med mig aktivt eller bara passivt, utformar du samma budskap med din blick och din mimik som med dina ord? Har jag lyckats bygga mina språkliga signaler till en bro som för budskapet över till din tankevärld? Först när jag tror jag förstår din återkoppling kan jag utforma mitt nästa inlägg, för först då kan jag anpassa mina språkliga val till den nya situation som har uppstått där i stunden – då du kanske förstod, eller så inte, då du höll med eller då du tvekade.

Det finns samtal eller annan interaktion som fungerar så här, lite som ett pingpongspel där man genom gemensamma språkliga och extraspråkliga signaler hela tiden underhandlar om en tillräckligt enhetlig förståelse av och samsyn om det omtalade som utvecklas och

byggs på. Och i sådan interaktion är förutsättningarna för upplevd kontakt allra bäst!

Men de naturliga språken och allt språkande där de är inblandade överraskar oss – både lingvister och alla andra språkbrukare – gång på gång. Hur kan det uppstå missförstånd då man försökt vara tydlig? Hur kan någon ta illa upp av något man avsett som neutralt? Hur kan så många murar uppstå då vi har så avancerade signalsystem, som vi har byggt upp i akt och mening att skapa kontakt mellan människor?

Under mina år som slangforskare dök jag ner i gruppspråkens fascinerande värld. Slang, säger man, är ett gruppspråk – lite som dialekterna, men mer medvetet utvecklat, mer föränderligt och sällan nedärvt från generation till generation. Och för det mesta medvetet valt för en given krets och kontext. Slangordförrådet i en grupp är i regel byggt för att i någon mån vara exkluderande. Det är liksom lite av poängen. Ingen utomstående vet precis vilken uppsättning slangord som är gångbar just nu – och det är inte läge för utomstående att försöka komma in och använda gruppens ord. Genom att använda och utveckla vokabulär som just den gruppen känner alla nyanserna i, bygger gruppen medvetet med språkets hjälp ett slags mur kring sin gemenskap, samtidigt som de språkliga broarna mellan gruppmedlemmarna breddas och stärks – åtminstone till synes.

Varför säger jag då så: till synes?

Mina damer och herrar, jag vill nu gå över till en aspekt av mur- och brobygge som har att göra med hur ord och fraser bär betydelse – eller inte gör det. Och då är slangen och slangord en ypperlig startpunkt. Typiskt för många slangord är nämligen att såväl själva betydelsekärnan som alla de associationer och konnotationer ordet bär med sig är vaga eller till och med mångtydiga. Slangtalare sveper med breda penslar. Omöjligt är inte alls att talare och lyssnare uppfattar alldeles olika innehåll i ett och samma ord: En *muija* likaväl som en *tjej* kan till exempel vara allt från en mycket ung kvinnlig person till en äldre en. Och bägge orden kan av olika generationer slangtalare uppfattas som allt från rätt negativa, till neutrala, till fulla av respekt. För den slangtalande gruppen är denna vaghet sällan ett problem. Med slang vill man sällan fånga en exakt betydelse, det precisa budskapet eller den grundläggande intensionen. För slangtalarna skapar det gemensamma slangspråket kontakt på andra sätt, genom att signalera en

delad attityd till exempel – det är en ytterligare stötta i de broar som redan finns mellan gruppens medlemmar.

Men naturligtvis är det inte bara slangen förbehållen att vara vag eller mångtydig. I själva verket är vaghet och mångtydighet en fantastisk språklig resurs som bland annat är ovärderlig i litteraturen, i reklamen, i retoriken, i politiken, i barnuppfostran och i vardagen. Det handlar om kommunikationssituationer där det inte är viktigt att förmedla ett exakt innehåll – där man kan tillåta sig – eller till och med önskar – att det budskap man utformar kanske landar hos mottagarna som något alldeles annat, något nytt, eller något oklart.

Men alltid är inte vaghet och mångtydighet en resurs – ibland är det faktiskt ett hinder – en verklig mur. Jag vågar gissa att varenda en av oss här i kväll har varit med om möten, samtal, föredrag, rapporter, anvisningar, beskrivningar, artiklar eller andra informativa texter som är så vaga, så mångtydiga att så gott som ingen kontakt uppstår – vi har helt enkelt ingen aning om vad skribenten eller talaren sist och slutligen vill få sagt.

Det finns åtminstone tre möjliga orsaker: det dunkelt sagda är helt enkelt det dunkelt tänkta, det vill säga skribenten eller talaren har inte ett klart tänkt budskap, eller så har skribenten eller talaren inte förmått klä sitt budskap i sådana ord att du kan få fatt i det. Den tredje möjligheten är att den som yttrar sig faktiskt av någon orsak vill utforma sitt budskap på ett sätt som gör det svårt att tyda och besvara. Kanske för att driva igenom något genom att visa sin verbala överlägsenhet – tänk den aggressiva debattören eller Humpty Dumpty. Kanske för att markera något slags formell status – tänk kansliprosa. Eller kanske helt enkelt för att det är roligt, som när svärfar och hans vänner lekte gissa ordspråket: ”den vokala manifestationen av emotionell satisfaktion bör senareläggas till en tidpunkt hinsides det att forcerandet av en till ytan relativt begränsad naturlig akvedukt till fullo genomförts”.

Hur som helst – när vi är med om sådana interaktioner har vi som medspråkare oftast ett val. Antingen lyfter vi händerna, eller reagerar på vad vi tror att kanske blev sagt. Vi låter muren stå som den är, eller så tar vi oss an att riva muren: ger inte upp, går inte bara på en gissning om vad som avsågs, utan ställer frågor, ber om förklaringar, exemplifieringar, omformuleringar. Vi gör det möjligt och nödvändigt

för våra kommunikationspartner att uttrycka sig så att vi förstår, och sedan lyssnar vi uppmärksamt. Enligt min erfarenhet – bland annat som rektor och ledare för en stor skara sakkunniga – vinner alla på det sista alternativet!

Bästa åhörare, jag har hittills uppehållit mig kring hur språket fungerar som bro eller mur mellan människor. Emellertid pågår också bland såväl filosofer som lingvister en diskussion om vilken roll språket spelar i relationen mellan människan och hennes omvärld: styrs våra upplevelser av språket eller av språken vi talar? Ser och tolkar vi världen genom språket? Eller omvänt: kan språket ställa hinder i vägen för våra upplevelser? Det klassiska exemplet är hur man på olika språk benämner färger och nyanser: gränserna dras på olika sätt i olika språk, och detta kunde då vara kopplat till att man inom de olika språkgrupperna har olika upplevelser av färgen eller nyansen man ser. Forskningen har inte kunnat ena sig om vad som är primärt, upplevelsen eller de språkliga uttrycken, och hur de eventuellt påverkar varandra, men för oss som talar svenska – och kanske finska och engelska och några andra språk, kan det ändå vara intressant att begrunda vad som ligger bakom namnet på den kattras som kallas *Russian blue*. Varför *blue*? Surfa gärna fram en bild och ta dig en titt.

Men nog om färger. Jag vill närma mig den här frågan om språk och verklighetsuppfattning genom en av mina passioner – nämligen naturen i hela dess mångfald. Som ung tillbringade jag mina somrar vid havet. Nästan tre månader om året hade jag möjlighet att på nära håll följa fågelliv och insekternas surr. Jag kunde benämna mås och tärna. Skrakhonan och hennes ungar var lika lätta att känna igen som mina många fastrar och mostrar. Men av alla kvittrande skogsfåglar, alla surrande småkryp och skrott var det bara sädesärlan och nyckelpigan som utmärkte sig som något distinkt för mig. Näja, också getingar, myggor och bromsar förstås – men senare har jag insett att också bakom dessa dolde sig en klart större rikedom än jag trott.

I takt med att jag lärde mig arternas namn öppnade sig alltså en helt ny värld med intrikata vävar av relationer och beroenden. Det alltmer nyanserade språket jag tillägnade mig gjorde det möjligt för mig att differentiera, kategorisera, se likheter och samband och förstå den oerhörda ekologiska mångfalden som min lilla sommarvärld inhyste. Och genom livet har en växande språklig vokabulär på

samma sätt byggt broar till lyrikens, prosans, musikens, bildkonstens, scenkonstens och lingvistikens världar, men också till matematikens, fysikens, teknikens, ekonomins och samhällsvetenskapernas världar. Vilken sällhet! Vilken rikedom!

Men denna språkets roll som bro till en fördjupad upplevelse av världen är inte alltid berikande. För den som följer med hur människor i dag med språkets hjälp konstruerar nya verkligheter och nya tolkningar av verkliga fenomen finner sig snarare mörkerrädsla än sällhet. *Vi* ställs mot *de* på anekdotiska grunder, fiender målas upp utifrån språkliga narrativer utan verklighetsgrund, och rollen som offer som har rätt till hämnd eller försvar spelas med övertygelse. Språket är här inte förankrat i en delad verklighet – utan de som språkar så strävar efter att med språkets stöd bygga en ny verklighet att dela med somliga men absolut inte med alla – inte med *de andra, fienderna*. Bro och mur – samtidigt!

Mina språk ville jag tala om – men än så länge har jag i det stora hela uppehållit mig kring olika dimensioner av ett språk – ett modersmål, ett bildningsspråk, ett vardagsspråk. Det beror nog på att jag så starkt upplever mitt modersmål och mitt skolbildningsspråk som en av mina största skatter i livet. Men liksom de allra flesta av oss i dag, lever också jag i en verklighet där flera olika språk används parallellt, tillsammans, blandat eller i tur och ordning. Engelska, finska, norska och danska, tyska, lite franska och spanska ibland – alla berikar de min vardag, vid sidan av svenskan. Och vart enda ett av dem gör att jag på ett ytligt plan bättre kan skapa kontakt, förstå, och ibland till och med interagera med en annan människa. Mot bakgrund av det är det ingen tvekan om att varje språk jag delar med någon – ens delvis, har en viss brofunktion – eller åtminstone fungerar de som en vinglig spång.

Men går vi djupare är frågan inte så enkel. Trots att jag vid det här laget har haft både engelska och finska som dagliga arbetsspråk i ett tiotal år, är det fortfarande alldeles klart för mig att jag inte är lika rolig, inte fyndig, inte nyanserad, inte lika snabb och inte lika precis då jag interagerar med sådana som verkligen behärskar dessa för mig ”främmande språk”. Jag kan inte alltid säga det jag vill utan tvingas helt enkelt säga det jag kan – språket känns som en mur mellan mig och interaktionsparterna, och mellan mig och världen. Detta är nu

inte på något sätt unikt eller särskilt för just mig – utan en rätt vanlig upplevelse bland sådana som håller på att lära sig nya språk – i själva verket oberoende av om det är ”främmande språk” eller modersmålet. Men en intressant fråga är hur vi reagerar på den upplevelsen – att inte riktigt kunna vara oss själva och säga det vi vill? Det finns studier som visar att det finns tre sätt att hantera upplevelsen av det ännu inte fullt utvecklade språket som mur: 1) man eggas att ännu ivrigare lära sig behärska språket, 2) man passiveras och slutar utveckla sin kunskap, kanske slutar använda språket helt och hållet, eller 3) man reagerar aggressivt och börjar aktivt tycka illa om språket och om dem som använder det. Och om det sedan dessutom kopplas ihop med en föreställning om identitet och äganderätt till språket, om ett *mitt språk* och *ditt språk*, så har vi en mycket svårforcerad mur – minsann. I vårt land liksom i världen i stort har vi genom historien sett många exempel på hur hela grupper förenats kring ett sådant passivt eller aktivt motstånd mot ett annat språk och dem som brukar det, och hur det har funnits en tendens att kategorisera språk man inte behärskar tillräckligt väl som *deras* eller *de andras* språk – med oerhört sorgliga konsekvenser. Bästa åhörare, jag vill viga mitt språkande åt att alltid så vitt möjligt motverka att sådant händer.

Mina damer och herrar, vilka språk är mina, vems språk är svenskan, vems är finskan, vem kan säga att engelskan är min? Jag vill hävda att vi alla kan bidra till att språk som språk är lika mycket mitt som ditt – att det framför allt bygger broar och inte murar. För att göra det behöver vi oförskräckt ta oss an att språka – inte använda ”färdiga språk” – utan språka, använda oss av alla de språkliga medel vi har till vårt förfogande också om de inte är fullkomliga eller perfekta, lyssna uppmärksamt till de språkliga signaler vi möter, och ta ansvar för att försöka förstå och bli förstådda. Språkfilosofen Paul Grices fyra maximer kan vara till hjälp här: 1) gör ditt bidrag så informativt som krävs men inte mer informativt än vad som krävs, 2) säg inte något som du tror är falskt. Säg inte något som du inte har tillräckliga belägg för, 3) var relevant och 4) uttryck dig så tydligt du kan.

Tänk om alla gjorde så! Tänk om vi alla strävade efter att vara brobyggare och språkliga arkitekter för en lyssnande, uppmuntrande och inkluderande värld. Vilken rikedom! Vilken sällhet!